

Agnieszka Huczek

Zastosowania analizy systemowej jako metody badawczej w naukach politycznych – perspektywa porównawcza

System jako przedmiot badań politologicznych

Mając na uwadze fakt, że na gruncie politologii analiza systemowa³³⁶ uważana jest za „metodę świetnie i pouczająco opracowaną teoretycznie, natomiast jej zastosowania w konkretnych przypadkach oceniane są w dużej części jako nieudane”³³⁷, w niniejszym artykule podejmuję próbę przedstawienia czterech przypadków zastosowania tej metody badawczej³³⁸. Moim celem jest porównanie podstawowych założeń, jakie przyjęli poszczególni autorzy, ze szczególnym uwzględnieniem cech wspólnych, a także przedmiotu ich badań oraz krótkiej charakterystyki treści i wniosków.

---

³³⁶ W najszerszym ujęciu założenia analizy systemowej, jako metody badania systemu politycznego, przedstawił D. Easton. Zob. D. Easton, *A Systems Analysis of Political Life*, New York–London–Sydney 1965, *passim*; na temat podstawowych założeń analizy systemowej zob. także: *idem*, *Analiza systemów politycznych*, [w:] W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych*, Warszawa 1975, s. 562–576; T. Langer, *Amerykańska wersja analizy systemowej w nauce o państwie*, Warszawa 1977, *passim*; A. Antoszewski, *System polityczny jako kategoria analizy politologicznej*, [w:] A. Jabłoński, L. Sobkowiak (red.), *Studia z teorii polityki*, Wrocław 1999, s. 73–88; W. Lamentowicz, *Funkcje systemu politycznego a żywiołowa dynamika makrostruktur życia społecznego*, [w:] K. Opalek (red.), *Z zagadnień teorii polityki. System polityczny, interesy, wartości, normy polityczne, decyzje polityczne*, Warszawa 1978, s. 79–129; P. Sztompka, *Analiza systemowa w naukach politycznych*, [w:] K. Opalek (red.), *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*, Warszawa 1975, s. 77–108.

³³⁷ P. Pabiański, *Wewnątrzsystemowe uwarunkowania polityczne zmian polityki rolnej w PRL*, niepublikowany maszynopis pracy doktorskiej, Wrocław 1987, s. 6.

³³⁸ Podjęmę próbę analizy oraz porównania prac: Krzysztofa Ostrowskiego *Rola związków zawodowych w polskim systemie politycznym* (1970), Andrzeja Koźmińskiego *Analiza systemowa organizacji* (1976), Waldemara Szczepańskiego *Europa w myśli politycznej de Gaulle'a. Próba analizy systemowej* (1979) oraz Piotra Pabiańskiego *Wewnątrzsystemowe uwarunkowania polityczne zmian polityki rolnej w PRL* (1987).

Dla każdego z autorów podstawowym punktem odniesienia jest system polityczny, jednak swoją uwagę skupiają oni na różnych jego aspektach. Kluczowym staje się postrzeganie systemu politycznego w ścisłym związku z systemem społecznym, który można traktować jako nadsystem w stosunku do systemu politycznego³³⁹. W ramach każdego z analizowanych systemów żaden jego element nie jest całkowicie neutralny w stosunku do pozostałych. Każdy system można także postrzegać przez pryzmat obiegu informacji pamiętając, że „analiza systemu politycznego jako systemu łączności jest oczywiście tylko jednym z możliwych ujęć problemów polityki”³⁴⁰. W każdym z omawianych przypadków przyjęta została szeroka definicja struktury i funkcji systemu³⁴¹. Mimo iż autorzy próbują odnieść się do zjawisk i procesów empirycznych, sam mechanizm wewnętrznego funkcjonowania systemu pozostaje w sferze założeń teoretycznych, stanowiąc „czarną skrzynkę”³⁴².

Jednym z podstawowych pytań, jakie stawia nauka o polityce, a na które analiza systemowa nie udziela jednoznacznej i wyczerpującej odpowiedzi, jest pytanie o przebieg granic systemu politycznego. W najszerszym ujęciu przyjmuje się, że „granice systemów międzynarodowych pokrywają się z reguły z granicami geograficznymi państw bądź ich zbiorowości, będących elementami tych systemów, choć nierzadko je przenikają”³⁴³. Ponadto granice systemu politycznego nie mają charakteru materialnego, a z faktu, iż system polityczny przenika inne układy społeczne, wynika także, że jego granice są dynamiczne. Ich główną funkcją granic jest obrona systemu. „Granica zatem spełnia rolę zabezpieczenia czasu, który niezbędny jest do uruchomienia reakcji

---

³³⁹ Jednakże powiązania systemu politycznego z innymi systemami społecznymi wewnątrz społeczeństwa globalnego nie muszą być bezpośrednie. Zob. P. Pabiański, *op. cit.*, s. 16, 19.

³⁴⁰ K. Ostrowski, *Rola związków zawodowych w polskim systemie politycznym*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 132.

³⁴¹ W. Szczepański zwraca uwagę, iż struktura systemu nie jest wyłącznie rezultatem działań (zachowań) kategorii rozmieszczonych jedynie wewnątrz systemu (elementów i podsystemów), ale jest także rezultatem oddziaływania systemu i środowiska (nadsystemu). Zob. W. Szczepański, *Europa w myśli politycznej de Gaulle'a. Próba analizy systemowej*, Warszawa 1979, s. 25.

³⁴² P. Pabiański, *op. cit.*, s. 7.

³⁴³ W. Szczepański, *op. cit.*, s. 45.

obronnych systemu”³⁴⁴. Granice mają kluczowe znaczenie dla odróżnienia elementów systemu od elementów jego otoczenia, a ich wytyczenie jest uzależnione od badacza, określającego konwencję analizy. Wszyscy autorzy przyjęli w swoich pracach wąskie rozumienie otoczenia systemu – jako „zestawu składników i ich istotnych cech, gdy składniki nie są częściami systemu, przy czym zmiana któregokolwiek z nich może wywołać zmianę systemu”. Każdy z analizowanych systemów jest jednocześnie systemem otwartym³⁴⁵. Otwartość systemu nie daje gwarancji, ale stwarza możliwość jego adaptacji. „Jeśli zatem otwartość oznacza wymianę informacji z otoczeniem, to stopień otwarcia (wielkość otwarcia) odnosić się będzie do zakresu, w jakim reaguje on na wszelkie możliwe wejścia oraz ilość informacji generowaną do innych systemów”³⁴⁶.

Obszary badań systemowych

Różnorodność systemów, poddanych przez omawianych autorów analizie systemowej, świadczy o możliwości jej zastosowania nie tylko jako metody badania systemu politycznego, ale także wybranych jego aspektów. W. Szczepański, w rozprawie *Europa w myśli politycznej de Gaulle'a. Próba analizy systemowej*, za cel badawczy przyjął próbę rekonstrukcji i wyjaśnienia tego aspektu myśli politycznej de Gaulle'a, który dotyczył Europy i polityki europejskiej Francji, uznając, iż może on być użytecznym poznawczo wstępem do szerszych rozważań nad gaullizmem, jako myślą polityczną³⁴⁷. Podjął on także próbę rekonstrukcji podstawowych wartości politycznych, które tę myśl polityczną charakteryzowały. Analiza tych aspektów pozwala bowiem na wyjaśnienie podstawowych cech sprzężeń, zachodzących między tymi elementami, a także na określenie struktury badanego systemu³⁴⁸. Wart uwagi jest fakt, że „cechą najbardziej charakterystyczną koncepcji polityki zagranicznej, traktowanej jako system, jest jej podporządkowanie i funkcjonalna zależność wobec interesów określonych

³⁴⁴ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 22.

³⁴⁵ Systemy zamknięte to systemy, które nie mają otoczenia. Zob. A. Koźmiński, *Analiza systemowa organizacji*, Warszawa 1976, s. 13.

³⁴⁶ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 21.

³⁴⁷ W. Szczepański sprzeciwia się zaskakującej liczbie uproszczeń, spotykanych na ten temat w literaturze. Zob. W. Szczepański, *op. cit.*, s. 7.

³⁴⁸ *Ibidem*, s. 10, 14.

grup społecznych, występujących najczęściej jako elementy systemów międzynarodowych³⁴⁹. W. Szczepański podejmuje próbę rekonstrukcji koncepcji europejskiej Ch. de Gaulle'a w oparciu o analizę genetyczno-strukturalną³⁵⁰, przedstawiając następnie funkcjonowanie i ewolucję tej koncepcji w latach 1958-1969 za pomocą analizy strukturalno-funkcjonalnej³⁵¹.

Interesujące podejście przyjął P. Pabiański w swojej pracy *Wewnątrzsystemowe uwarunkowania polityczne zmian polityki rolnej w PRL*. Autor ten podjął próbę rekonstrukcji wewnętrznych, politycznych uwarunkowań³⁵² zmian polityki rolnej w PRL w latach 1948–1983. Rolnictwo według tego autora, jako wyróżniony podsystem sterowany, leży poza systemem politycznym³⁵³. Analizowaną politykę szczegółową uznaje on za podsystem, zależny od systemu sterującego³⁵⁴. Rolnictwo jest także dziedziną silnie związaną z innymi podsystemami gospodarczymi, a charakter tych związków jest dwustronny. Jest ono powiązane jednocześnie z innymi (poza gospodarką) podsystemami społecznymi³⁵⁵, z czego wynika silne uzależnienie polityki rolnej od założeń i realizacji innych polityk szczegółowych³⁵⁶. P. Pabiański opisuje także realizację polityki rolnej, którą rozumie jako „konkretne rozwiązania prawnoekonomiczne oraz metody sterowania rolnictwem”. Przedstawia zależności między polityką rolną a sektorem uspołecz-

---

³⁴⁹ *Ibidem*, s. 57.

³⁵⁰ W ramach analizy genetyczno-strukturalnej autor przedstawia miejsce Europy w myśli politycznej de Gaulle'a oraz analizuje tę koncepcję jako system celów. Zob. szerzej: *ibidem*, s. 72–127.

³⁵¹ Analiza strukturalno-funkcjonalna obejmuje swoim zakresem koncepcję systemu ogólnoeuropejskiego, zachodnioeuropejskiego i wschodnioeuropejskiego, odpowiednio według kryteriów: charakterystyki, funkcjonowania i ewolucji. Zob. *ibidem*, s. 130–260.

³⁵² Uwarunkowania wewnętrzne zmian polityki rolnej utożsamione zostały ze strukturalnymi źródłami jej przekształceń. Zob. P. Pabiański, *op. cit.*, s. 10.

³⁵³ Autor dokonuje wyodrębnienia rolnictwa na podstawie przesłanek organizacyjno-technicznych, przyrodniczych i historyczno-społecznych. Zob. *ibidem*, s. 34, 39.

³⁵⁴ *Ibidem*, s. 52.

³⁵⁵ *Ibidem*, s. 39 i n.

³⁵⁶ Autor wymienia politykę „forsowanej kolektywizacji”, politykę podatkową, cenową i gruntową. Zob. *ibidem*, s. 77–85.

nionym, skupiając uwagę na opisie procesu kolektywizacji, oraz między polityką rolną a sektorem indywidualnym³⁵⁷ – w kontekście problemu restrukturyzacji. Podobnie jak W. Szczepański³⁵⁸, autor ten, porządkując rozważania dotyczące polityki rolnej, przyjmuje na podstawie analizy celów kryterium stosunku systemu sterującego do poszczególnych sektorów systemu sterowanego (w tym przypadku rolnictwa)³⁵⁹. Analizując ukierunkowania zmian polityki rolnej, P. Pabiański wyznacza trzy obszary jej uwarunkowań. Są to uwarunkowania gospodarcze, społeczne oraz ideologiczne, które objęte zostały wspólną nazwą uwarunkowań zewnętrznych³⁶⁰. „Nazwa ta nie oznacza ich pozasystemowego pochodzenia (tzn. niezależnego od systemu politycznego – wszelkie bowiem uzasadnienia prowadzonej polityki są produktem pracy systemu, stanowiąc wyjścia informacyjne), ale dotyczy pozapolitycznego charakteru argumentacji używanej do uzasadnienia zmian”. Oznacza to, że uwarunkowania typu ekonomicznego, społecznego czy ideologicznego mogą mieć samoistne znaczenie dla dokonywanych zmian. „W sytuacji natomiast, gdy udałoby się wykluczyć zgodność podejmowanych decyzji i oczekiwań decydentów względem nich, pole badawcze uległoby rozszerzeniu: zmiany polityki rolnej można by ujmować jako wynik określonych deformacji strukturalnych i funkcjonalnych systemu politycznego, które z kolei byłyby skutkami różnic (gry) interesów wewnątrz systemu”³⁶¹. Takie założenia prowadzą do wniosku, że uwarunkowania zewnętrzne polityki rolnej miały charakter przede wszystkim instrumentalny³⁶².

Jeżeli zatem rola tak rozumianych uwarunkowań zewnętrznych nie była bezpośrednią przyczyną zmian polityki rolnej, rzeczywiste powody musiały „kryć się” w samym systemie politycznym. W tym miejscu P. Pabiański podejmuje próbę przedstawienia politycznych uwarunkowań zmian polityki rolnej. Przyjmuje stanowisko, że zmiany antychłopskie należy wiązać ze stanem (zmianami) wewnętrznym systemu i w tym

---

³⁵⁷ *Ibidem*, s. 69–92.

³⁵⁸ Por. W. Szczepański, *op. cit.*, s. 59.

³⁵⁹ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 99.

³⁶⁰ *Ibidem*, s. 120–137.

³⁶¹ Zob. *ibidem*, s. 145.

³⁶² Były one według P. Pabiańskiego „wynikiem grupowego myślenia elity politycznej i służyły zarówno do ukrycia rzeczywistych motywów dokonywania zmian, jak i do samousprawiedliwienia”; zob. *ibidem*, s. 147.

sensie polityka rolna uwarunkowana jest przez wewnętrzny systemowe procesy polityczne³⁶³. Celem na tym etapie staje się wykrycie prawidłowości między zmianami wewnątrz systemu politycznego a – dającymi się obserwować – zmianami polityki rolnej. Godne uwagi jest przyjęte przez autora założenie, że polityka rolna stanowi część strumienia sterującego supersystemem społecznym i realizuje funkcje systemu politycznego w odniesieniu do rolnictwa. Innymi słowy, wyraża ona cele systemu w odniesieniu do rolnictwa. P. Pabiański podejmuje następnie próbę odtworzenia zawartości systemu politycznego, którego produktem jest określona polityka rolna³⁶⁴, w odniesieniu do złożonej struktury podsystemu decyzyjnego³⁶⁵ – w której ramach następuje eliminacja tych struktur, jakie dają rolnikom rzeczywistą możliwość reprezentacji i obrony ich interesów³⁶⁶ – oraz podsystemu informacyjnego³⁶⁷. Autor omawia w tym miejscu różnice między zasadami przepływu informacji w okresach kryzysowych i międzykryzysowych. Przykładowo, cechą charakterystyczną okresów międzykryzysowych jest postępujące uzależnienie pętli informacyjnych od organów administracji. Istotnym, z punktu widzenia analizy systemowej, jest wniosek, że przesłanką warunkującą wszelkie zmiany w przepływie informacji w systemie politycznym jest konieczność uzyskania równowagi makrosystemowej³⁶⁸.

W książce K. Ostrowskiego *Rola związków zawodowych w polskim systemie politycznym* działalność związków zawodowych została wybrana dla opisu rzeczywistości politycznej w kategoriach mobilizacji i artykulacji. Działalność ta wydaje się także szczególnie przydatna dla ilustracji komunikacyjnego modelu systemu politycznego. To w niej, według K. Ostrowskiego, „znajduje odzwierciedlenie wiele zagadnień istotnych dla praktyki politycznej, tak więc opis pracy związków powinien choćby w skromnym stopniu dopomóc w powiększeniu empirycznej wiedzy o funkcjonalności polityki”. Ważne, na tym etapie

---

³⁶³ P. Pabiański zadaje w tym miejscu pytanie: „Czy jednak zmiany polityki rolnej nie były uwarunkowane politycznie z zewnątrz?” – *ibidem*, s. 149.

³⁶⁴ *Ibidem*, s. 155 i n.

³⁶⁵ Zob. szerzej: *ibidem*, s. 156–192.

³⁶⁶ Jako jeden z przykładów, autor omawia proces stopniowej deprecjacji ZSL. Zob. *ibidem*, s. 162–165.

³⁶⁷ Zob. szerzej: *ibidem*, s. 192–216.

³⁶⁸ *Ibidem*, s. 198, 214.

badan, jest także założenie, że związki zawodowe są organizacjami masowymi oraz że postrzegane są w „ściśłym związku” z partią polityczną³⁶⁹.

Autor podjął próbę przedstawienia organizacji ruchu związkowego w Polsce. Cechami ruchu związkowego, zarówno przed, jak i po II wojnie światowej, były rozdrobnienie i stosunkowa słabość. Mimo to K. Ostrowski uznaje funkcjonujący w Polsce ruch związkowy za jednolity i skoordynowany³⁷⁰. Z perspektywy komunikacyjnego modelu systemu politycznego związki te zapewniają dwustronną łączność – „między awangardą a masami”³⁷¹. W tym ujęciu związki zawodowe są organizacjami pracowniczymi, co oznacza, iż ich zadaniem jest reprezentowanie ludzi pracy różnych zawodów i specjalności³⁷². Dla przeprowadzenia analizy systemowej istotne znaczenie mają omawiane przez autora procesy reprezentacji, mobilizacji oraz artykulacji³⁷³, zachodzące w związkach zawodowych. Pierwszy proces oznacza, że związki zawodowe opierają pracę swoich ogniw na doborze władz w drodze wyborów³⁷⁴ – pośrednich lub bezpośrednich³⁷⁵. Z kolei działalność mobilizacyjna związków nie jest „po prostu sumą rozdrobnionych, niezależnych form pracy, jest skoordynowanym, całościowym procesem jednoczesnego oddziaływania różnymi formami”³⁷⁶.

---

³⁶⁹ K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 30, 34.

³⁷⁰ W ramach bowiem zrzeszenia związków zawodowych wszystkie związki branżowe i instancje międzyzwiązkowe działają zgodnie, według wspólnie przyjmowanych programów i planów. Zob. *ibidem*, s. 49–89.

³⁷¹ K. Ostrowski zwraca w tym miejscu uwagę, iż „zróżnicowanie liczebności związków i liczby podstawowych jednostek organizacyjnych stwarza problemy łączności zwierzchnich władz związku z zakładowymi organizacjami związkowymi” – *ibidem*, s. 45, 62.

³⁷² J. Muszyński, *Podstawy nauki o polityce, państwie i prawie*, Toruń 2007, s. 108.

³⁷³ Zob. szerzej: K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 68–130.

³⁷⁴ Autor przyjmuje w tym miejscu, że poprzez system reprezentacji następuje odtwarzanie cech wyborców. Zob. *ibidem*, s. 73.

³⁷⁵ *Ibidem*, s. 68.

³⁷⁶ Istotne znaczenie dla tego procesu mają także kategorie zasięgu oddziaływania związku i koncentracji tego oddziaływania. Zob. *ibidem*, s. 103, 105.

Wzrastający zasięg działalności politycznej doprowadził do powstania innych niż państwo struktur, zajmujących się polityką lub w inny sposób w niej uczestniczących³⁷⁷. Wychodząc z takiego założenia, K. Ostrowski uznaje, że działalność związków w procesie artykulacji jest „nieustannym ważeniem zarówno ogólności postulatów i intensywności wyrażanych przez ten postulat potrzeb, jak też możliwości zaspokojenia przez istniejący potencjał ekonomiczny, polityczny i społeczny”³⁷⁸. Działalność ta to także forma kontroli społecznej. Na proces artykulacji mają bowiem wpływ zarówno działania instytucji, jak i cechy indywidualnych osób, odgrywających w tym procesie kluczową rolę – tzw. „strażników bram”, przez które postulaty przepływają do systemu politycznego³⁷⁹. Można przyjąć w tym miejscu także odmienne stanowisko – iż polityczność związków zawodowych przejawia się głównie w ich prawie do protestów, w tym także do strajków³⁸⁰. K. Ostrowski zwraca również uwagę na proces instytucjonalizacji³⁸¹.

Związek zawodowy jest strukturą polityczną, działającą w ramach politycznej organizacji społeczeństwa³⁸². Jednak „w odróżnieniu od państwa (...) pozostałe ogniwa dysponują węższą podmiotowością i mniejszym zakresem działania oraz reprezentują całe społeczeństwo lub jego część w granicach owej podmiotowości”³⁸³. Także amerykańska wersja analizy systemowej jedynie w sposób ogólny formułuje tezę, iż „w skład systemu politycznego wchodzi te osoby fizyczne i te organizacje formalne i nieformalne, które są w stanie wpłynąć na treść decyzji politycznej albo też stawiają sobie za cel uzyskanie takiego wpływu”³⁸⁴. Z pracy K. Ostrowskiego wynika jednoznaczny wniosek, iż działalność związku zawodowego traktować można z jednej strony jako

---

³⁷⁷ J. Muszyński, *op. cit.*, s. 6.

³⁷⁸ K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 114.

³⁷⁹ *Ibidem*, s. 121.

³⁸⁰ J. Muszyński, *op. cit.*, s. 47.

³⁸¹ Instytucjonalizacja zachowań politycznych, według K. Ostrowskiego, oznacza występowanie zorganizowanych, ustrukturyzowanych i stabilnych kanałów łączności. W procesie artykulacji ułatwia ona agregację postulatów. Instytucjonalizacja wpływa także na przebieg procesu mobilizacji. Zob. K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 21 i n.

³⁸² H. Przybylski, *Politologia. Zarys problematyki*, Katowice–Warszawa, s. 141.

³⁸³ J. Muszyński, *op. cit.*, s. 6.

³⁸⁴ T. Langer, *op. cit.*, s. 101.

mechanizm przekazywania zadań i poparcia do systemu, z drugiej – związek może przejmować część funkcji systemu politycznego. Jak sądzę, w ramach klasycznego modelu analizy systemowej może być on umiejscowiony na granicy, między systemem politycznym a jego otoczeniem. Innymi słowy, granica systemu przebiega poprzez struktury związkowe. Część z tych struktur pełni funkcje w ramach otoczenia, część podlega definicji elementu systemu.

Podstawowe założenie, jakie przyjął A. Koźmiński w pracy *Analiza systemowa organizacji*, także jest efektem podejścia systemowego i prowadzi do wniosku, że organizacja jest swego rodzaju systemem, a zachowaniami uczestników organizacji rządzą ogólne prawidłowości ludzkiego zachowania³⁸⁵. Autor ten w sposób nieco inny³⁸⁶ niż wyżej wspomniani interpretuje cele analizy systemowej jako metody badawczej. Według niego „metody systemowego badania organizacji prowadzić powinny do określenia warunków, jakie spełnić musi mechanizm samosterowania, aby możliwe stało się utrzymywanie (...) cech stałości i niezmienności”³⁸⁷. Podobnie jednak jak P. Pabiański³⁸⁸ – A. Koźmiński zakłada, że możliwe jest odtworzenie wewnętrznych cech systemu za pomocą analizy jego wyjść³⁸⁹. Każda organizacja posiada strukturę³⁹⁰, a mechanizm jej funkcjonowania opiera się w głównej mierze na procesie komunikacji między jej poszczególnymi elementami. Analitycy powinni ustalić, czy decyzje podejmowanie są w miejscu najbliższym działania, którego dotyczą, i źródła informacji, na których się opierają³⁹¹. Organizację, według A.

³⁸⁵ A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 129.

³⁸⁶ Odmienność ta nie dotyczy samych założeń systemu i analizy systemowej – raczej jej przedmiotu, którym jest organizacja.

³⁸⁷ *Ibidem*, s. 172.

³⁸⁸ Por. P. Pabiański, *op. cit.*, s. 7.

³⁸⁹ Analiza decyzji dążyć powinna do ustalenia szczebla zarządzania i komórek, które podejmują decyzje lub przez które decyzje powinny być podejmowane, ze względu na sprawną realizację celów działania organizacji oraz charakterystykę procesów w niej zachodzących. Mechanizm wewnętrznego funkcjonowania organizacji przypomina tym samym „czarną skrzynkę” o wielości powiązań. Zob. A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 180 i n.

³⁹⁰ Autor zwraca uwagę, że pewien stopień formalizacji jest elementem niezbędnym, stwarzającym ogólne ramy organizacyjnego działania. Zob. *ibidem*, s. 102.

³⁹¹ *Ibidem*, s. 180.

Koźmińskiego, cechować powinna dynamika. Wynika to ze stwierdzenia, że okresowe przeprojektowywanie organizacji jest jedynym sposobem przeciwdziałania skostnieniu jej struktur³⁹². W zakończeniu swojej pracy autor przedstawia wybrane obszary zastosowania analizy systemowej organizacji³⁹³.

Sposoby prowadzenia badań

Wszystkie omawiane przypadki zastosowania analizy systemowej odnoszą się do zjawisk i procesów empirycznych, dla których teoria stanowi podstawę interpretacji³⁹⁴. Przyjąć można także, że analiza zjawisk empirycznych stanowi dopiero podstawę budowania teorii i modeli wokół pewnych empirycznych zjawisk, dotychczas analizowanych przez różne dziedziny nauki³⁹⁵. Analiza systemowa łączy zatem wątki z różnych dziedzin nauki. Innymi słowy – badanie systemowe z natury rzeczy jest interdyscyplinarne³⁹⁶. Najszerzej zagadnienie to przedstawił W. Szczepański³⁹⁷. Ponieważ niezbędne jest nadanie większej spójności poszukiwaniom interdyscyplinarnym, zbudowanie ogólniejszej struktury, w której poszczególne koncepcje interdyscyplinarne byłyby przypadkami szczególnymi, autorzy przyjmują, że to analiza systemowa umożliwi łącznie dorobku różnych dyscyplin naukowych wokół badanych problemów³⁹⁸. Interdyscyplinarny charakter³⁹⁹ tej metody polega także na tym, że jej podstawami teoretycznymi

---

³⁹² *Ibidem*, s. 101.

³⁹³ A. Koźmiński wymienia i omawia marketing, badania naukowe i rozwój, politykę kadrową oraz realizację programów. Zob. *ibidem*, s. 259–298.

³⁹⁴ Za wciąż jednak aktualną uznać należy potrzebę rzetelnego, dynamicznego opisu praktyki politycznej, empirycznej analizy funkcjonowania systemu, uwzględniającej zachodzące w nim przemiany. Zob. K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 5, 10.

³⁹⁵ A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 22.

³⁹⁶ *Ibidem*, s. 12.

³⁹⁷ Autor określa swoją pracę jako „studium politologiczne z pogranicza (...) teorii stosunków międzynarodowych, historii myśli społecznej i historii współczesnych stosunków międzynarodowych”; zob. W. Szczepański, *op. cit.*, s. 7.

³⁹⁸ A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 22, 36.

³⁹⁹ Warto zwrócić uwagę, że badanie międzydziedzinowe nie zaczyna się przy końcu badań prowadzonych wewnątrz poszczególnych dyscyplin, lecz już na początku całego badania. Zob. A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 301.

są zarówno cybernetyczne teorie systemów, jak i socjologiczne teorie władzy i wpływu w grupach oraz uogólnienia zaczerpnięte z psychologii społecznej⁴⁰⁰.

Każdy z omawianych autorów, stosujący analizę systemową, uznaje ją za metodę badawczą. Co istotne, każdy z nich wyraża jednocześnie potrzebę refleksji teoretycznej. P. Pabiański stwierdza wprost, że „przyjęcie jako zasadniczego celu pracy prezentacji pewnej metody analizy politologicznej prowadzi do jednostronnego ujęcia problemów – w konsekwencji więc obniża stopień prawdopodobieństwa prawidłowości końcowych ustaleń”⁴⁰¹. Według W. Szczepańskiego teoretyczna funkcja analizy systemowej „pozwala wzbogacać rozważania konkretnohistoryczne o pewną ogólniejszą refleksję o charakterze teoretycznym”⁴⁰². Można zatem przyjąć, że punktem wyjścia większości badań naukowych są teorie ogólniejsze, czyli przedstawiające zależności między zmiennymi, których podklasami są zmienne interesujące badacza⁴⁰³. Celem badań jest w takim ujęciu podejście empiryczne, ale podporządkowane ogólnej teorii. Podstawą zastosowania analizy systemowej jest tu wybór badanego systemu w oparciu o ogólną teorię systemów⁴⁰⁴, która jest metateorią – teoretyczną nadbudową nad szczegółowymi teoriami systemowymi⁴⁰⁵. Jak zauważa A. Koźmiński, „funkcją dyscyplin teoretycznych jest dokonanie możliwie adekwatnego opisu badanego obiektu oraz próba odpowiedzi na pytanie: dlaczego jest ona właśnie taki, jakim go widzimy”⁴⁰⁶? Oznacza to, że „przyjęcie ontologicznego modelu systemowego polityki nie wzbogaca znacząco

⁴⁰⁰ *Ibidem*, s. 132.

⁴⁰¹ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 5.

⁴⁰² W. Szczepański, *op. cit.*, s. 278.

⁴⁰³ A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 128.

⁴⁰⁴ Teoria ta najszerze uznanie znalazła dzięki pracom opublikowanym w latach czterdziestych i później przez Ludwiga von Bertalanffy’ego. Autor ten, nawiązując do podstawowych założeń organicyzmu, dokonał odpowiednich uogólnień, odnosząc swoją teorię przede wszystkim do systemów otwartych. Teoria Bertalanffy’ego nie była dostosowana do poszczególnych dyscyplin naukowych, lecz do całego kompleksu nauk, ze szczególnym zaakcentowaniem tworzenia teorii nauk нефизycznych.; zob. szerzej: L. von Bertalanffy, *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowanie*, Warszawa 1984, *passim*.

⁴⁰⁵ A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 17.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, s. 43.

narzędzi badawczych, (...). Może więc być jedynie punktem wyjścia poznania naukowego, nie zaś jego rezultatem⁴⁰⁷. Podobny wniosek przedstawia K. Ostrowski, stwierdzając, że przedstawione przez niego problemy procesu artykulacji w systemie politycznym wskazują na pilną potrzebę rozwinięcia studiów i refleksji teoretycznych nad tym procesem⁴⁰⁸. Prace omawiane w niniejszym artykule cechuje zatem raczej podejście systemowe, które scharakteryzować można jako możliwość przedstawiania wszelkich obiektów w postaci systemów⁴⁰⁹, czyli takich zestawów elementów, w których zachodzą bezpośrednie lub pośrednie powiązania⁴¹⁰.

Sposoby wnioskowania poszczególnych autorów

Wychodząc z założenia, że analiza systemowa jest metodą badawczą, zwrócić należy uwagę na sposoby wnioskowania, które możliwe są do przeprowadzenia w ramach tak złożonych procesów i zjawisk, które poszczególni autorzy poddali analizie. W. Szczepański przeprowadza wnioskowanie oparte na analizie celów, ze względu na które system powstał, funkcjonuje i rozwija się. Celem jego badań nie jest wyłącznie odtworzenie europejskiej polityki V Republiki. Przy założeniu, że koncepcja polityki zagranicznej państwa jest elementem systemu międzynarodowego, autor analizuje dyrektywy jego działania, sformułowane w postaci celów (strategicznych i taktycznych), co ma umożliwić wyjaśnienie zarówno myśli politycznej, jak i poszczególnych działań państwa w relacjach międzynarodowych⁴¹¹. Autor swoje rozważania nad europejskim aspektem polityki Charles'a de Gaulle'a prowadzi w dwóch płaszczyznach, zakładając, że ontologiczny model

---

⁴⁰⁷ W. Szczepański, *op. cit.*, s. 31.

⁴⁰⁸ K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 130.

⁴⁰⁹ Według A. Koźmińskiego podejście takie „umożliwia wyodrębnienie zmiennych, będących w badaniu kategoriami analitycznymi, ułatwia postawienie hipotez o zależnościach między zmiennymi, zapewnia kumulację wiedzy, stwarzając grunt do badań porównawczych i zapewniając układ odniesienia niezbędny do strukturalizacji uzyskanych wyników” – A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 128.

⁴¹⁰ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 13.

⁴¹¹ W. Szczepański przyjmuje jednocześnie, że pojęcie „system międzynarodowy” stanowi synonim określenia „stosunki międzynarodowe”; zob. W. Szczepański, *op. cit.*, s. 45, 63.

systemowy stanowić będzie przedmiot badania, a metodologiczny model systemowy będzie traktowany jako narzędzie badawcze. Mimo iż „możliwe jest analityczne rozdzielenie obu modeli systemowych i wybranie tylko jednego z nich (...) bardziej uzasadnione będzie rozpatrywanie obu modeli łącznie w całościowym schemacie preferującym rolę modelu metodologicznego”⁴¹².

O ile w nauce o stosunkach międzynarodowych system polityczny nie stanowi bezpośredniego przedmiotu badań, o tyle można oczekiwać, że badacze zajmujący się nauką o polityce takie wyzwanie podejmą. Dla P. Pabiańskiego system polityczny stanowi jednak „czarną skrzynkę”. Wnioskowanie o procesach wewnątrzsystemowych następuje zatem w oparciu o założenie, iż znajomość otoczenia i wiedza o wyjściach systemu dostarczyć powinna wiarygodnych informacji o procesach wewnątrzsystemowych⁴¹³. Sposobem wnioskowania, przyjętym przez P. Pabiańskiego, jest więc interpretacja procesów wewnątrzsystemowych w oparciu o analizę jego otoczenia i wyjść, a za główny proces w ramach systemu autor uznaje obieg informacji⁴¹⁴.

K. Ostrowski uznaje z kolei za rzecz niezbędną wykorzystanie istniejących technik analiz, jeżeli tylko umożliwiają one szukanie odpowiedzi na pytania stawiane w badaniu naukowym. Autor podejmuje próbę przejścia od wrywkowo zebranych faktów i opinii na poziom danych agregatowych, szukając w nich uogólnienia zaobserwowanych zjawisk. Założeniem jego pracy jest także możliwość zastosowania założeń teoretycznych w badaniu konkretnych zjawisk, co wyraża się w przekonaniu, że „podstawiając pod pustą, lecz formalnie poprawną siatkę pojęciową konkretny kształt stosunków społecznych, charakterystycz-

---

⁴¹² W. Szczepański podejmuje także próbę obiektywnej oceny wybranej przez siebie metody badawczej, stwierdzając, że „analiza systemowa w naukach społecznych pozwala na najpełniejszy opis badanych obiektów. Nie przesądza to jednak ostatecznie o przydatności tego typu analizy w badaniu zjawisk i procesów zachodzących (...) w międzynarodowych stosunkach politycznych”; zob. *ibidem*, s. 31 i n.

⁴¹³ Trudno jednak zgodzić się z twierdzeniem, iż „dla obserwatora z zewnątrz nie ma właściwie innej obiektywnej możliwości postrzegania procesów wewnętrznych (a także ich oceny) niż percepcja generowanej przez system informacji i jej konfrontacja z otoczeniem”; por. P. Pabiański, *op. cit.*, s. 7 i n.

⁴¹⁴ *Ibidem*, s. 7, 22.

nych dla różnych formacji społeczno-ekonomicznych, otrzymać można użyteczny schemat analizy systemu politycznego⁴¹⁵. Podstawowym procesem, zachodzącym między systemem politycznym a otoczeniem społecznym, jest proces łączności, w którego ramach autor przedstawia zarówno analizę środków i warunków łączności, jak i analizę treści przekazywanych informacji⁴¹⁶.

Analizę o najmniejszym zasięgu, lecz – jak sędzę – wysokim stopniu użyteczności, podjął A. Koźmiński. Co istotne, autor ten także odwołuje się do pojęcia „czarnej skrzynki”. Zwraca uwagę, iż „w teorii organizacji i zarządzania świadome posługiwanie się założeniem »czarnej skrzynki« stanowi integralną część podejścia systemowego⁴¹⁷. Przyjmuje on jednak nieco odmienne od pozostałych badaczy rozumienie analizy systemowej, którą postrzega jako metodę rozwiązywania problemów związaną z doskonaleniem organizacji, poprzez wielokrotnie powtarzane cykle czynności poznawczych⁴¹⁸. Główne funkcje analizy systemowej, według A. Koźmińskiego, to doskonalenia sterowania, doskonalenie regulacji oraz projektowanie⁴¹⁹.

Cechy systemu – próba rekonstrukcji

System jako zorganizowana całość, która staje się przedmiotem badań, charakteryzuje się właściwościami, które odróżniają go od otoczenia, a jednocześnie nie stanowią prostej sumy cech jego elementów. Poniżej zostaną przedstawione najważniejsze z nich, czyli działanie ukierunkowane na osiągnięcie określonych celów, dynamika procesów zachodzących w systemie, w jego otoczeniu oraz w relacjach pomiędzy systemem a otoczeniem, przepływ informacji oraz wymóg odpowiedniego stopnia złożoności zjawisk i procesów, które poddane zostają analizie systemowej.

W każdym z rozważanych przypadków podstawowe znaczenie mają cele, zarówno systemu jako całości, jak również poszczególnych jego elementów. Sprecyzowanie tych kategorii jest niezbędne do prowadzenia badań nad systemami. Według W. Szczepańskiego każdy

⁴¹⁵ K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 7, 13.

⁴¹⁶ *Ibidem*, s. 17.

⁴¹⁷ A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 31.

⁴¹⁸ *Ibidem*, s. 40 i n.

⁴¹⁹ *Ibidem*, s. 65–122.

system można rozpatrywać analitycznie, jako obiekt zorientowany teleologicznie, co oznacza, że powstał, funkcjonuje i rozwija się ze względu na pewne cele⁴²⁰. P. Pabiański za podstawowe funkcje systemu politycznego uznaje określanie celów obowiązujących cały system oraz rozdział niewystarczających dla wszystkich dóbr⁴²¹. Przy czym „system polityczny nie realizuje własnych immanentnych celów, podporządkowany jest bowiem celom określonej formacji społeczno-politycznej”⁴²². Cele systemu stanowić mogą także dodatkowe i konieczne kryterium oceny zjawisk i procesów wewnętrznych⁴²³.

Z powyższych założeń i złożoności ich przedmiotu, z próby uchwycenia procesów i zmian, a przede wszystkim podjęcia przez badaczy analizy systemów, których podstawę stanowią zachowania jednostek, wynika konieczność dynamicznego ujęcia badanych zjawisk i procesów. Dynamika postrzegana jest jako element definicji systemu⁴²⁴ lub jego funkcji, rozumianej jako „zmiennosc w czasie przy jednoczesnej zdolności do przystosowania się”⁴²⁵. K. Ostrowski stwierdza wprost, że przede wszystkim dynamiczne ujęcie problemów polityki było celem jego pracy⁴²⁶. Pojawia się w tym miejscu problem obiektywizmu, ponieważ system uznaje się za dynamiczny, gdy w efekcie zachodzących w nim zdarzeń zmienia się on w czasie, z przyjętego przez badacza punktu widzenia⁴²⁷. Powstaje także pytanie, jakie są zależności między dynamiką systemu politycznego a potrzebą jego stabilizacji. Czy możliwe jest, aby te procesy przebiegały równocześnie, a jeżeli tak, to czy dotyczą one systemu politycznego jako całości, czy tylko

---

⁴²⁰ W. Szczepański, *op. cit.*, s. 58.

⁴²¹ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 18.

⁴²² K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 14 i n.

⁴²³ Ważnym rozróżnieniem, bez względu na przyjętą kategorię systemu, jest także podział na cele deklarowane i realne, jednak realizacja celów deklarowanych może być wewnętrznie sprzeczna. Zob. P. Pabiański, *op. cit.*, s. 37, 88.

⁴²⁴ W. Szczepański, *op. cit.*, s. 26.

⁴²⁵ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 19.

⁴²⁶ K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 6.

⁴²⁷ Trudność tego typu badań polega również na tym, że to, co dostępne jest dla badacza empirycznie, nie oddaje dynamiki. Można przyjąć, że jest to jedynie stanem systemu w danej chwili, czyli zestawem istotnych cech przypisanych systemowi w tym czasie. Zob. A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 13 i n.

poszczególnych jego elementów? W analizie systemowej problem ten występuje pod pojęciem „równowagi systemu”. Autorzy unikają szerszych rozważań na ten temat, ograniczając się jedynie do stwierdzeń, że „zwiększenie nasilenia określonego typu postulatów zagraża równowadze systemu i dlatego wywołuje reakcje neutralizujące lub oddalające postulat”⁴²⁸, lub pozostają w obszarze definicji, gdzie „system homeostatyczny jest systemem statycznym, którego składniki i otoczenie są dynamiczne. Utrzymuje on swój stan w zmieniającym się otoczeniu przez wewnętrzne przystosowywanie się”⁴²⁹.

Ważną rolę w każdym z omawianych systemów odgrywa przepływ informacji. Koncepcja systemu politycznego jako systemu obiegu informacji, które niezbędne są dla sprawowania władzy, wyrosła pod wpływem rozwoju teorii komunikowania i informacji oraz podejmowanych prób stosowania modeli cybernetycznych do analizy różnorodnych zjawisk ekonomicznych i społecznych⁴³⁰. Z refleksji nad poszczególnymi przypadkami zastosowania analizy systemowej wynika także, że zjawiska lub procesy wymagające jej zastosowania powinny także przekroczyć pewien „próg złożoności”. Wniosek ten wynika także z faktu, że „rzeczywistość polityczna, którą staramy się zrozumieć, nieustannie zmienia się i jest wysoce złożona”⁴³¹. Jak zauważa A. Rothert – „wszystkie systemy charakteryzują się ruchem, energią, a im bardziej system jest złożony, tym większy stwarza potencjał”⁴³². Zdaniem W. Szczepańskiego analiza systemowa „może być użyteczna poznawczo w badaniu zjawisk i procesów o szczególnym poziomie złożoności, które bez wątplenia dominują w sferze życia społecznego, a jeszcze wyraziściej w sferze polityki”⁴³³. P. Pabiański zwraca uwagę, że „w ujęciu politologicznym analiza zmian systemu politycznego powinna prowadzić do charakterystyki genezy, struktur, zakresu, stosowania, uwarunkowań zewnętrznych władzy”⁴³⁴. Bezpośrednio do omawianej kwestii odnosi się także A. Koźmiński. Analiza systemowa według tego autora „stosowana jest najczęściej do problemów wysoce złożonych,

⁴²⁸ K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 124.

⁴²⁹ A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 14.

⁴³⁰ K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 12.

⁴³¹ A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2009, s. 23.

⁴³² A. Rothert, *Cybernetyczny porządek polityczny*, Warszawa 2005, s. 8.

⁴³³ W. Szczepański, *op. cit.*, s. 29.

⁴³⁴ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 4.

których rozwiązania nie mają przeważnie charakteru oczywistego ani jednoznacznego⁴³⁵.

Podsumowanie

W. Szczepański formułuje hipotezę, że analiza systemowa jest „najbardziej użytecznym narzędziem w tworzeniu wyjaśniającej teorii polityki, a także procedur wyjaśniających procesy i zjawiska polityczne o charakterze konkretnohistorycznym”⁴³⁶. Analizę systemową można zatem zastosować do badania wybranego aspektu stosunków międzynarodowych⁴³⁷. P. Pabiański stwierdza, że „przydatność analizy systemowej w nauce o polityce, zwłaszcza jako komplementarnej metody badań, jest duża”⁴³⁸. Analizę systemową można zatem interpretować jako narzędzie badawcze⁴³⁹ lub metodologię⁴⁴⁰. A. Koźmiński przedstawia procedurę analizy systemowej, która obejmuje cztery powiązane ze sobą etapy: sformułowania problemu, badania, eksplanacji (wyjaśnienia) i interpretacji⁴⁴¹. W. Szczepański formułuje ostatecznie wniosek, że „analiza systemowa, zastosowana w rozważaniach nad koncepcją europejską de Gaulle’a, pozwala na dokonanie syntezy zagadnienia, pod warunkiem rozległego opisu wiedzą metodologiczną i teoretyczną na temat prawidłowości i funkcjonowania zjawisk i procesów międzynarodowych”⁴⁴². Oznacza to, że zastosowanie analizy systemowej jest pewnego rodzaju ryzykiem⁴⁴³, jest próbą „uzasadnioną – jak się wydaje – choć wcale niełatwą”⁴⁴⁴. Podobnie swoją pracę ocenia K. Ostrowski, pisząc, że podjęta próba powinna

---

⁴³⁵ A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 37.

⁴³⁶ W. Szczepański, *op. cit.*, s. 26.

⁴³⁷ Według W. Szczepańskiego wybór ujęcia systemowego i zastosowanie analizy systemowej w badaniu koncepcji polityki zagranicznej są uzasadnione i użyteczne zawsze wówczas, gdy próbujemy formułować „całościowe obrazy” obiektów badanych.; zob. *ibidem*, s. 8.

⁴³⁸ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 14.

⁴³⁹ Tak: W. Szczepański, *op. cit.*, s. 28.

⁴⁴⁰ Tak: A. Koźmiński, *op. cit.*, s. 41.

⁴⁴¹ *Ibidem*, s. 38.

⁴⁴² W. Szczepański, *op. cit.*, s. 10.

⁴⁴³ P. Pabiański, *op. cit.*, s. 6.

⁴⁴⁴ W. Szczepański, *op. cit.*, s. 264.

przede wszystkim określać kierunek dalszych poszukiwań⁴⁴⁵. Opis systemu politycznego nie zawsze opiera się jednak na świadomie stosowanej samej analizie systemowej jako ogólnej metodologii badań⁴⁴⁶. Przykładem takiego podejścia jest próba analizy polityki ochrony środowiska⁴⁴⁷, jak również systemu administracji publicznej⁴⁴⁸. Uwagę poświęcić można także systemowym determinantom polityki społecznej⁴⁴⁹, czy propozycji zastosowania analizie systemowej do badania systemu prasowego⁴⁵⁰.

W mojej ocenie, analiza systemowa spełnia przesłanki właściwej i rzetelnej metody badawczej, pozwalającej uchwycić najważniejsze czynniki wpływające na kształt i charakter badanego systemu. Zgadzam się jednocześnie z twierdzeniem T. Langer, iż „popularność ujęć systemowych w opisie zjawisk politycznych będzie (...) wzrastała proporcjonalnie do osiągnięć, jakie uda się uzyskać na tej drodze”⁴⁵¹.

---

⁴⁴⁵ K. Ostrowski, *op. cit.*, s. 122.

⁴⁴⁶ T. Langer, *op. cit.*, s. 5 i n.

⁴⁴⁷ Zob. R. Alberski, H. Lisicka, J. Sommer, *Polityka ochrony środowiska*, Wrocław 2002, *passim*.

⁴⁴⁸ Zob. S. Wrzosek, *System: administracja publiczna. Systemowe determinanty nauki administracji*, Lublin 2008, *passim*.

⁴⁴⁹ Zob. L. Dziewięcka-Bokun, *Systemowe determinanty polityki społecznej*, Wrocław 2000, *passim*.

⁴⁵⁰ Zob. K. Kamińska, *Dobór elementów podlegających analizie systemowej jako problem badawczy*, [w:] A. Chodubski, M. Malinowski (red.), *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, Gdańsk 2006, s. 107–110.

⁴⁵¹ T. Langer, *op. cit.*, s. 7.